

SOCIÁLNÍ EXKLUZE A INKLUZE*

Petr Mareš

Social Exclusion and Social Inclusion

The following text refers about the concepts of "social exclusion and social inclusion", applying them on the Czech Republic. The concept of social exclusion has replaced - both in the discourse of European social science and the discourse of European social policy - an earlier concept of "poverty". Truly, victims of social exclusion are more likely to be poor and unemployed (exclusion from the labour market). They are more likely than others to live in deprived areas and in overcrowded housing. Nevertheless, they are chiefly confronted with limitation of their personal freedom and barriers to their participation in the political, social and cultural life of society. There are three way of tackling the problem of social exclusion: preventing social exclusion, integrating the excluded (various forms of social inclusion) and fulfilling their basic rights (in health, employment, work income and education, mainly). Attention should be focused, simultaneously, on the problem of social identity of the excluded and their attitude towards the majority society and its values.

Úvod

Sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze jsou třemi zaklínacími slovy, jež ovládly diskurs Evropské unie na přelomu tisíciletí. Není jistě náhodou, že existuje snaha převyprávět základní sociální problémy dnešní Evropy jazykem, v němž tyto koncepty hrají klíčovou roli.¹ A to nejen v politickém diskursu, ale i na půdě akademické sociologie.² Více než o „jen“ nerovnostech a o chudobě se dnes v Evropě hovoří o sociální exkluzi, která fatálně odděluje nejchudší vrstvy od zbytku společnosti. Konstatuje se přitom, že chudí se stále častěji stávají předmětem despektu společnosti a čelí podezření, že jejich nepříznivá situace není ani tak důsledkem působení strukturálních faktorů, jako spíše jejich osobní nedostatečnosti. Představuje to znovuožívání moralistního přístupu k chudobě z období rané modernity, popsáno řadou autorů, mezi nimiž lze uvést například Foucaulta (1993).³ Nejde ovšem jen o nový pohled na nerovnosti a chudobu ve společnosti.

* Tato studie vznikla s podporou grantu GA ČR 403/03/1007.

¹ Na summitech v Lisabonu (březen 2000), Nice (prosinec 2000) a Stockholmu (červen 2001) přijaly členské státy Evropské unie závazek podporovat dlouhodobě udržitelný ekonomický růst a zaměstnanost, jež by redukovaly riziko chudoby a sociální exkluze a (tím) posilovaly sociální kohezi. Tomu má napomoci i formulování společných cílů v této oblasti a koordinace úsilí o jejich realizaci, které nacházejí svůj výraz v Národních akčních plánech boje proti chudobě a sociální exkluzi.

² Inkluzi a exkluzi byl například věnován kongres European Sociological Association na University of Essex v Cholcesteru v srpnu 1997.

³ Podle jedné názorů koncepty jako sociální exkluze, inkluze či koheze umožňují politikům elitám zastřít rostoucí nerovnosti (Levitas, 1996) a odvést pozornost od centrálních problémů moderní společnosti,

K ambicím tohoto převyprávění také patří snaha nahradit dosavadní konceptualizaci společnosti na základě vertikálních nerovností (bohatství versus chudoba či privilegia versus deprivace v tradičních termínech tříd a sociální stratifikace – s akcentem na konflikt) konceptualizací odvolávající se více na nerovnosti horizontální⁴ (separace versus participace neboli „out“ versus „in“ v kategoriích askriptivních statusů, jako jsou etnicita, věk, rod – s akcentem na konsensus).

V pozadí této konceptualizace jsou obavy z toho, že nerovnosti mohou rozdělit společnost, i obavy z nových zdrojů takového rozdělení. Sociální marginalizace a exkluze zejména na trhu práce informační společnosti založené na znalostech a lidském kapitálu („knowledge society“) patří nepochybně mezi nejsilnější impulsy obav ze segmentarizace a partikularizace společnosti (rozdělení společnosti na privilegované pracující a deprivované bez práce) a ze šíření anomie v ní. Stejně tak však vznik a šíření těchto obav podporuje i prohlubující se radikální individualizace společnosti, spočívající ve vyvázání se jedinců ze sociálních forem, jako jsou třída, stratifikace, ale i rodina a rodový status (Beck, 1992). To sice lidem otevírá velké pole svobody, ale současně je zbavuje i opory solidarity zmíněných kolektivit nebo alespoň tuto solidaritu oslabuje. Z představy této individualizace, jež má za následek i pokles významu řady kolektivních aktérů (například odborů) či dokonce jejich zničení, pramení také jeden ze současných legitimačních proudů sociálního státu jakožto jediného mechanismu schopného chránit jedince před civilizací produkovanými riziky jeho existence (Giddens 1994).⁵ Otevírá se tak diskuse o inkluzivních mechanismech a o integraci, o dosahování sociální koheze, která aspiruje na překonání diskuse o krizi sociálního státu (Ploug and Kvist 1996).

Dalším významným impulsem vzniku zmíněných obav je stále rostoucí podíl imigrantů z mimoevropských kultur do zemí Evropy. Tento proces je doprovázený neochotou majoritní společnosti jednotlivých evropských zemí imigranty integrovat i neochotou rostoucího počtu imigrantů integrovat se. Analogické je to i v případě emancipace různých etických minorit v Evropě již dlouhodobě usazených i v případě dalších subkultur. Společnost, která tak vzniká má často daleko k ideálnímu modelu multikulturální společnosti a nebezpečně sklouzává spíše k partikularismu jednotlivých kultur, tu majoritní nevyjímaje. Sílicí proud imigrace do zemí Evropské unie přitom není z jejího hlediska jen důsledkem vnějších tlaků, zejména snahy imigrantů uniknout chudobě a nejistotě ve svých mateřských zemích. Je též důsledkem potřeby stárnoucích a rapidně početně se zmenšujících populací Evropy udržet takový počet ekonomicky aktivních osob, který by zabránil zhroucení sociálního státu a s ním i jejich vlastních sociálních jistot. Nejde však jen o to, že bude stále obtížnější udržet sociální soudržnost při rostoucí kulturní rozmanitosti v důsledku imigrace. Tato rozmanitost roste i emancipací různých subkultur uvnitř majoritních populací zemí Evropské unie, a to nejen subkultur etnických. Především je hodno zmínky,

zejména od destrukce pracovních vztahů a sociálního státu na nich založeného. Podle jiných názorů umožňují tyto koncepty nevýhody plynoucí z nerovností ve společnosti naopak vnímat ostřeji. Koncept sociální koheze je nejčastěji chápán jako usměrňovací systém organizace založené na trhu a tržních silách, svobodě příležitosti a podnikání se závazky k hodnotám vnitřní solidarity a vzájemné podpory, která zaručuje otevřený přístup k prospěchu a ochraně všem členům společnosti (Percy-Smith, 2000).

⁴ Růst váhy horizontálních nerovností je popisován jako pluralizace nerovností.

⁵ Na jiném místě Giddens (2001) připomíná, že nový Beckův individualismus není tržním individualismem, ani atomizací. Naopak jde o institucionalizovaný individualismus, v němž je většina práv a výhod sociálního státu určena spíše jednotlivcům než rodinám.

že v budoucnosti bude nutné udržet integraci stále většího počtu a podílu starých osob. I to se může stát zdrojem nového sociálního napětí a může ohrozit sociální kohezi společnosti. Faktorem, který může v budoucnosti také nabývat na větším významu, je i volný pohyb pracovních sil na společném evropském pracovním trhu.

Pro Českou republiku jsou otázky sociální exkluze a inkluze a s nimi i otázka sociální koheze nepochybně též aktuální. Především je třeba vzít v potaz fakt, že je dnes v zemi přes půl milionu nezaměstnaných. Málokdo si přitom uvědomuje, že je to srovnatelné se stavem nezaměstnanosti v době hospodářské krize třicátých let minulého století, která se stala synonymem materiálního strádání na pokraji fyzické existence.⁶ Z hlediska sociální soudržnosti nelze nepřipomenout, že prožitky této krize byly jedním z nepřehlédnutelných důvodů k posunu české společnosti po roce 1945 doleva. Argumentace tím, že reálný socialismus odstranil riziko nezaměstnanosti, byla též pro velkou část populace snad posledním přípouštěným důvodem legitimacy komunistického systému i v době, kdy se ostatní důvody jeho legitimacy již zcela rozplynuly (nehledě na stále rostoucí nostalgii populace vystavené stále větší pravděpodobnosti nezaměstnanosti). Nezaměstnanost stále představuje nepřehlédnutelné riziko pro sociální kohezi společnosti. Nezávisle na tom, že je dnes materiální deprivace nezaměstnaných a jejich rodin výrazně nižší než ve třicátých letech.⁷ Nadále totiž nezaměstnanost provází silná psychická a sociální deprivace, která je dnes snad paradoxně, pro celkově větší bohatství společnosti, ještě hlubší než v minulosti. Čím větší se totiž zdá být výběr pro bohaté, tím méně snesitelný je život bez možnosti výběru (Bauman 2002). Proto také koncept sociální exkluze poskytuje barvitější popis situace nezaměstnaných než koncept chudoby (i když jejich chudoba není nepřehlédnutelná, je především relativní).

Ani problém ohrožení sociální koheze narůstajícím napětím mezi příslušníky etnických či jiných minorit a subkultur nelze v České republice vyloučit. Nehledě na to, že koheze je narušena již dnes, i když se to neprojevuje větší frekvencí konfliktů, ale spíše jen prohlubujícím se vzájemným odcizováním jednotlivých odlišných kultur (zejména majoritní populace a Romů), popřípadě oboustranným odmítnutím vzájemného sblížení a soužití. Lpění české populace na homogenitě,⁸ která dosáhla v posledních desetiletích souhrou historických okolností i „vlastním přičiněním“, ji ochuzuje o obohacující zkušenost danou prolínáním se s jinými kulturami a střety s nimi, takže si dnes v kontaktu s nimi v mnohém neví rady. Většina jejich příslušníků i jejich organizací má potřebu jednoduché univerzální civilizace (dané výlučně vlastními hodnotami a vzorci jednání). Příslušníci jiných etnik či národů – jiných kultur, jež zde zůstaly, nebo se zde postupně nově etablovaly, jsou silně stereotypizováni s akcentem na to, co je od nás odlišuje. Míra sociální a kulturní distance české populace od konkrétního etnika je přímo úměrná jeho kulturní odlišnosti a má v mnoha ohledech povahu kulturního rasismu (Anthias 1995 či Glavanis 1999). Homogenita plodí strach a obavy z heterogenity a strach z heterogenity plodí homogenitu. Je to začarovaný kruh (Bauman 2000). Protože není důvodu očekávat, že se nám v blízké budoucnosti

⁶ V roce 1933 bylo v tehdejším Československu s přibližně 14,7 miliony obyvatel 750 tisíc nezaměstnaných, tedy 5,1 % z celé populace (Kříž, 1934). Na začátku roku 2004 to bylo v České republice s přibližně 10,3 miliony obyvatel 570 tisíc nezaměstnaných, tedy 5,5 % z celé populace.

⁷ Na rozdíl od období velké krize ve třicátých letech dnes není rodina závislá jen na jednom příjmu a sociální stát zajišťuje výrazně vyšší podporu nezaměstnanosti postiženým jedincům a rodinám a pomoci jim mohou i jejich úspory nashromážděné v průběhu zaměstnanecké kariéry před ztrátou zaměstnanosti.

⁸ Nejprve z horizontu její každodennosti zmizeli Židé, potom Němci a nakonec se vytratili i Slováci.

vyhnu migranční proudy a emancipační snahy usedlých i usazujících se osob z jiných kulturních okruhů, a protože nejsme připraveni ani na ty nejjednodušší aktivity snažící se o jejich integraci do společnosti, můžeme již v blízké budoucnosti předpokládat značné sociální problémy.

Vyloučení na základě etnického původu není jediným typem sociální exkluze, kterou lze v České republice identifikovat. Vedle sociální distance, kterou má majoritní společnost k řadě subkultur, zde existuje sociální exkluze, jež má kořeny v postavení některých osob na trhu práce. Máme na mysli marginalizované pracovníky (pohybující se v nevýhodných podmínkách na sekundárním trhu práce) a zejména dlouhodobě nezaměstnané. Počet dlouhodobě nezaměstnaných i jejich podíl v celku nezaměstnaných v posledních letech rostl (dnes představují asi polovinu všech nezaměstnaných). Stejně jako v jiných evropských zemích se přitom i v České republice objevuje kumulace nezaměstnanosti v určitých typech domácností (jde o domácnosti, kde je evidováno mezi nezaměstnanými více osob: buď oba partneři, nebo jeden z nich spolu s jiným rodinným příslušníkem).

Koncept sociální exkluze v diskursu EU

Co je vlastně dnes obsahem konceptu sociální exkluze⁹ v diskursu EU a jak sociální exkluzi indikovat? Room (1995) rozebírá definici sociální exkluze zformulovanou Evropskou komisí (Commission of the European Communities) z roku 2003 a konstatuje, že tato definice klade důraz na to, že exkluze je multifaktorovým jevem co do svých příčin i svých projevů (vyloučení z obvyklé směny, obvyklých aktivit a práv). Dále odkazuje na dynamickou povahu procesů exkluze i na souvislosti sociální exkluze se selháním sociální politiky. Významné je též, že definice sociální exkluze je založena na myšlence práva jedince na základní životní standard (bydlení, vzdělání, zdraví, služby, práci) a na myšlence jeho práva na participaci ve společnosti, a tak je spjata i s obecnějšími koncepty, jako jsou na jedné straně lidská práva a na druhé straně občanství jakožto soubor oprávnění k určitým občanským, politickým a sociálním právům i jako soubor určitých povinností spojených s užíváním těchto práv.

Koncept sociální exkluze je v diskursu Evropské unie stále velmi úzce spojen s konceptem chudoby, i když je, ve srovnání s ním, jeho význam mnohem širší. Také příčiny sociální exkluze jsou zde chápány širěji než příčiny chudoby. Její riziko plyne zejména ze strukturálních změn v ekonomice a na trhu práce, či z rostoucí imigrace, která zvětšuje etnickou, kulturní a náboženskou diverzitu společnosti.¹⁰ Ve vztahu k chudobě znamená použití konceptu sociální exkluze zejména přenesení důrazu z absolutní na relativní chudobu a z příjmové chudoby na její multidimenzionální povahu spočívající současně v marginalizaci jedinců i kolektivů na trhu práce a v zaměstnání, v omezeném přístupu ke vzdělání a zdravotní péči, etc., a v neschopnosti uplatňovat svá práva a realizovat aktivní občanství.

Sociální exkluze je definována jako stav, kdy jedinec nebo kolektivita neparticipuje plně na ekonomickém, politickém a sociálním životě společnosti, anebo kdy jejich přístup

k příjmu a ostatním zdrojům jim neumožňuje dosáhnout životní standard, který je považován ve společnosti, v níž žijí, za přijatelný, a dosáhnout i té míry participace na životě společnosti, která je v ní pro její plnoprávné členy považována za žádoucí. V této situaci nemají ti, kdo jsou obětmi sociální exkluze, často přístup ani k základním právům. Sociální exkluze je koncept, jenž zahrnuje nezaměstnanost, diskriminaci, sociální izolaci, materiální deprivaci a chudobu, sociální utrpení a mizérii všech forem (Bourdieu 1993). Woodward a Kohli (2001) vidí atraktivnost konceptu sociální exkluze v tom, že tyto formy sociálního utrpení a mizérii chápe nejen jako sociální problémy, ale i jako základní sociální vztah přináležitosti. Často se proto sociální exkluze ztotožňuje se sociální izolací (dobrovolnou, ale zejména nedobrovolnou).¹¹ Ta však sice sociální exkluzi zahrnuje, ale neomezuje se na ni. Barry (1998) například rozlišuje mezi sociální izolací jakožto „neparticipací“ a sociální exkluzí jakožto zvláštním případem sociální izolace člověka či skupiny v důsledku okolností, nad nimiž nemají kontrolu.

Existuje řada pokusů o vymezení jednotlivých dimenzí sociální exkluze, což souvisí též se snahou najít soubor indikátorů umožňující identifikovat vylučované.¹² Percy-Smith (2000) uvádí dimenzi ekonomickou (dlouhodobá nezaměstnanost,¹³ nízký příjem a příjmová chudoba...), dimenzi sociální (rozbití tradiční domácnosti a rozpady manželství, bezdomovectví, kriminalita, nechtěná těhotenství nezletilých...), dimenzi politickou (nízkou účast ve volbách, upírání politických práv, neschopnost participace...), dimenzi komunitní (devastované prostředí a obydlí, nedostupnost služeb, kolaps podpůrných sítí...), dimenzi individuální (fyzický nebo mentální handicap či nemoc, chybějící vzdělání a kvalifikace, ztráta sebevědomí a sebeúcty...), dimenzi prostorovou (koncentrace vyloučených v oblastech s kumulací rizikových vlivů, jako je kriminalita, a bez odpovídající kvality života: špatné životní prostředí, nedostatečná dopravní dostupnost a infrastruktura, nekvalitní občanská vybavenost včetně školství a zdravotnictví...) a dimenzi skupinovou (koncentrace uvedených charakteristik vyloučení v určitých konkrétních sociálních skupinách). Jak je zřejmé, prolínají se ve výše uvedeném výčtu dimenze různé úrovně, vlastnosti osob s charakteristikami jejich životního prostředí, ale i se sociálními procesy.

Klíčovou se dnes jeví sociální exkluze na trhu práce, zejména postavení šance a příslušníků etnických minorit. Je to problém, s kterým zápasí většina průmyslově rozvinutých

11 Podle Kronauera (1999) je například marginalizace na trhu práce spojena nejen s chudobou, ale stále více i se sociální izolací.

12 I na akademické půdě se vede čilá debata o indikaci sociální exkluze a konstruují se různé soubory indikátorů k jejímu měření. Tyto indikátory se často prolínají s indikátory chudoby, zejména chudoby konceptualizované jako materiální, psychologická a sociální deprivace. Jedním z takových pokusů bylo i šetření Sociální situace domácností, realizované Českým statistickým úřadem v roce 2001, které bylo opřeno o European Community Household Panel. Jde zejména o 15 indikátorů, které mají monitorovat životní situaci a podmínky života chudých. Chudoba je primárně vymezena peněžními indikátory jakožto peněžní chudoba. Další indikátory zjišťují například sebepercepci vlastní finanční situace (potřeba uspokojování potřeb a zpoždování se s pravidelnými platbami, jako jsou nájemné, splátky půjček apod. v důsledku nedostatečného příjmu), deprivaci v běžném konzumu (absence masa ve stravě, nemožnost pořídit si nové oblečení nebo financovat dovolenou) či ve vybavenosti domácnosti (chybějící určité zboží dlouhodobé spotřeby jako barevný televizor, telefon, PC, auto apod.), nedostatky bytu (absence základní vybavenosti jako koupelna či záchod v bytě, přeplněnost bytu nebo jeho špatný stav (vlhkost, tmavost apod.), ale také zdravotní potřeba, zejména takového rázu, jež omezuje pracovní i další životní aktivity, či sociální izolaci (frekvenci kontaktů s příbuznými a přáteli a míru členství v různých sousedských a zájmových sdruženích a organizacích) a nakonec míru spokojenosti s vlastním zaměstnáním.

13 Její význam je podtržen v politickém diskursu Evropské unie spojeními mezi Národními akčními plány boje proti chudobě a sociální exkluzi a Národními akčními plány zaměstnanosti.

⁹ I když sociální exkluzi nelze redukovat na exkluzi ekonomickou, představují nepochybně ekonomické faktory její klíčové aspekty (Percy-Smith 2000). Co se týče širšího pojetí konceptu sociální exkluze odkazují ke svým starším statím (Mareš 2000 a 2002).

¹⁰ K tomu lze přičíst i „vnitřní zdroje“ zvyšující se diverzitu, především volný pohyb pracovních sil v rámci Evropské unie.

zemí. Již v osmdesátých letech minulého století sklídl Wilson (1980) skeptickou odezvu na své tvrzení, že se rasa stává v USA relativně méně významnou pro úspěch na trhu práce než třídní původ, i když zde nadále zůstává významnou příčinou marginalizace.¹⁴ Jak konstatuje Carter (2003), zůstává konstantní součástí životní zkušenosti příslušníků etnických minorit nadále diskriminace (přímá či nepřímá stanovením podmínek, jež většina z nich nesplňuje) při hledání zaměstnání.

Ve vztahu k etnickým skupinám je také na místě připomenout Foucaultovo (1982) konstatování, že jedinci mohou být utlačováni státem a jeho aparátem prostřednictvím identifikace určitých segmentů populace a jejich „označování“ například jako asociálních, nepřizpůsobivých, což opravňuje jejich kontrolu (Hawtin and Kettle 2000). Foucault měl na mysli především chudé či odlišné (sexuálně) subkultury majoritní populace. Týká se to ovšem stejně tak i příslušníků odlišných etnik. K sociální exkluzi dochází i symbolicky a mnohdy je právě symbolické vyloučení počátkem vyloučení sociálního a fyzického nebo je přinejmenším legitimuje.¹⁵ Kolektivní identita je postavena na zvýraznění vzájemné podobnosti a odlišnosti od jiných, členství v dané kolektivě je symbolicky potvrzováno (podobnost), či odmítáno (odlišnost) a kolektivita je symbolicky konstruována a pomocí symbolů je i stvrzována. Vylučování je spojeno se stigmatizací vylučovaných jako odlišných, deviantních či cizích. Příkladem je rozlišování mezi „deserving“ a „undeserving“ chudými v různých historických obdobích (Gans 1995 a další). V tomto symbolickém označení jsou vyjádřeny jak míra solidarity s vyloučenými, tak názor na to, kdo je za jejich vyloučení primárně odpovědný. Symbolickému vylučování se v České společnosti věnuje malá pozornost, i když i zde je jedním z nejvýznamnějších prostředků vylučování. Demonstruje to soustavně, i když možná neintencionálně, budovaný obraz Romů v masmédiích jako „cizinců“. Je o nich informováno primárně v kontextu problémů, které působí majoritní společnosti, či v lepším případě jako o pasivních obětech násilí. Kampaně kolem jejich migrace zdůrazňují jejich nezakotvenost v České republice. Před kamerou se akcentuje jejich odlišnost a stereotypní podoba (špatná čeština, zdůrazněná emocionalita, zanedbanost prostředí etc.).

Z toho, co bylo uvedeno, plynou také hlavní cíle boje proti sociální exkluzi, mezi něž Evropská unie řadí rozvoj inkluzivního trhu práce a podporu zaměstnání jako právo a příležitost pro všechny, garanci adekvátního příjmu jakožto zdroje důstojného života, zajištění rovných šancí na vzdělání, podporu rodinné solidarity a ochranu práv dítěte v rodině, zajištění dobrého bydlení a rovného přístupu k veřejným službám (zdravotnictví, veřejná doprava, kultura, právo či sociální péče) či regeneraci deprivovaných územních lokalit¹⁶ (Council of the European Union 2001 a Commission of the European Union 2003). Důraz je přitom kladen na problémy, které vznikají v souvislosti s kumulací rizikových faktorů a s jejich vzájemným provázáním a také s akumulací nevýhod v životních cyklech a s jejich intergeneračním přenosem: jedním z přínosů konceptu sociální exkluze je, že lépe umožňuje temporalizaci chudoby (Leisering and Leibfried 1999).

Boj proti sociální exkluzi není motivován jen soucitem s osudem jejich obětí. Na jedné straně je tato motivace ryze pragmatická. Na druhé straně je tato motivace ideologické povahy. Je totiž reakcí na to, že sociální exkluze zpochybňuje základní koncepty, kolem nichž je budována moderní evropská společnost. Především ruší rovnost příležitostí, čímž je ohrožován akceptovaný model sociální spravedlnosti, který je na této rovnosti založen, znamená znemožnění efektivní participace (Barry 1998), čímž je zpochybňován koncept aktivního občanství. Většinou se konstatuje, že sociální exkluze představuje především nerovnost v přístupu ke vzdělání a nerovnost v možnostech participovat na politických a společenských aktivitách, a tak i v možnostech ovlivňovat svůj vlastní osud (redukcí životních šancí) na lokální i širší společenské úrovni. Ale představuje také přímo či nepřímo nerovnost postavení na trhu práce. Vezmeme-li v úvahu výše uvedené, je zřejmé, že se to v České republice týká zejména Romů, ale (alespoň potenciálně) i všech „cizinců“ (imigrantů a zahraničních pracovníků).

Sociální koheze

V rámci Evropské unie jsou koncepty sociální exkluze a sociální inkluze spojovány s otázkami sociální koheze.¹⁷ Sociální koheze se v tomto pojetí vztahuje k harmonizaci systému založeného na trhu, svobodě podnikání a rovnosti příležitostí s ohledem na hodnoty vnitřní solidarity a vzájemné podpory, zaručující podporu a ochranu všem členům společnosti (Geeds 1998). Má jak ekonomickou, tak i sociální či morální hodnotu a její narušení vede nejen k ekonomickým ztrátám (náklady na odstraňování důsledků poklesu sociální koheze či ztráta ekonomické výkonnosti tímto poklesem způsobených), ale i ke ztrátám sociálním a morálním. Sociální koheze je vnímána jako určitá podoba sociálního smíru, dosahovaná vyrovnáváním rozdílů (diferencí) a minimalizací rizika sociálního vyloučení. Usilování o sociální kohezi je i výrazem snahy budovat identitu občanů Evropské unie. Koncept vyjadřuje snahu sladit a smířit systém založený na tržních silách a svobodě podnikání se závazky plynoucími z hodnoty solidarity a vzájemné podpory, které by zajistily otevřený přístup k blahobytu a ochraně všem členům společnosti (Percy-Smith 2000). Sociální koheze je tedy založena na odstraňování či alespoň zmírňování nerovností, přinejmenším těch, které jsou považovány za nepřiměřené či nelegitimní, a vyžaduje jistou míru redistribuce, která by zajistila přiblížení životní úrovně deprivovaných osob, kolektivní či územní standardním podmínkám.

Je to spíše systémové a konsensuální pojetí sociální integrace a koheze, jak je charakteristické například pro strukturální funkcionalismus (jako objektivní a seberegulující se systém sociálních institucí a rolí, jež svou povahou využívá jedince ke své vlastní stabilizaci).¹⁸ Integrace je chápána jako vzájemné přizpůsobení se jednotek a subsystémů s ohledem na

¹⁴ I v USA ovšem existují značné rozdíly mezi pozicí různých ras a etnických minorit na pracovním trhu (Afroameričany, Hispánii, lidmi původem z karibské oblasti, Asie...).

¹⁵ Ilustrativní je sociální vylučování Židů v Německu třicátých let, které vyústilo v holocaust.

¹⁶ Rizikem je, že tato regenerace může nabývat formu gentrifikace, zejména ve větších městech. Jde sice často o oblasti, v nichž se koncentrovalo obyvatelstvo s vysokou mírou rizika chudoby a sociálního vyloučení, ale tyto lidé z regenerace neprofitují. Naopak, gentrifikace je vytlačuje z obnovovaných oblastí do jiných deprivovaných lokalit. Ať již to způsobuje přímý tlak investorů, nebo růst nájmu, které přesahují jejich možnosti.

¹⁷ Percy-Smith (2000) konstatovala, že jde o jeden z hlavních cílů Evropské unie, vedle ekonomické koheze dosáhnout i koheze sociální. Room (1995) s tímto cílem spojuje instituci Evropských strukturálních fondů.

¹⁸ Obsah, jež bývá tomuto konceptu přisuzován, závisí na povaze širších paradigmatických či - chcete-li - ideologických systémech, v nichž je používán. Pojetí koheze v sociálně demokratické tradici je poněkud odlišné od pojetí, jež nacházíme v tradici konzervativní či tradici liberalistické. Konzervativní pojetí sociální koheze je založeno na síle tradic a institucí legitimizovaných svou vlastní existencí a společností je v něm vnímána jako organismus (inkluze je asimilací, přijetím daných sociálních struktur a praktik). Taková (a nejen taková, neboť snaha o obnovení soudržnosti znamená obecně i obnovení autorit) kohezivní společnost může být společností represivní, cenou koheze může být ztráta autonomie jedince. Sociální koheze lze dosáhnout i disciplinujícím a donucujícím režimem.

jejich přínos pro fungování systému jako celku a tak v konečném kroku pro stabilitu institucionalizované kultury. Sociální koheze je síť sociálních vztahů vzájemných povinností,¹⁹ očekávání, vzorců generalizované směny a sociálních sankcí uvnitř společenství (Spicker 2000). Sociálně kohezivní společnost je v tomto pojetí neanomická a konsensuální. Ohrožení sociální koheze je vnímáno zejména jako důsledek diferenciaci společnosti (rozdílů mezi kvalitou života jednotlivých segmentů společnosti: zejména marginalizovaných a vyloučených ve srovnání s hlavním proudem společnosti). Cestou k sociální kohezi je vedle dosahování konsensu zmenšování sociálních diferencí (dohoda usnadňovaná shodou zájmů).²⁰ Levitas (1998) odkazuje na podobnost tohoto pojetí sociální koheze s Durkheimovým chápáním sociálního řádu, sociální integrace, solidarity a sociální koheze: organická solidarita opírající se o vzájemnou funkcionální závislost a morální individualismus, přičemž sociální integrace je kombinací integrace prostřednictvím (placené) práce a morální integrace prostřednictvím sdílených hodnot, norem a povinností.

Vedle systémového pojetí sociální integrace a koheze jako objektivního a seberegulujícího se systému sociálních institucí a rolí, jež svou povahou využívá jedince ke své vlastní stabilizaci, však existuje i pojetí sociální integrace a koheze jakožto výsledků lidské aktivity (spojené s konceptem aktivního občanství). Tak je tomu například u Eliase, podle něhož je koheze založena na paměti, sdílených hodnotách a na dlouhodobých intimních nebo přátelských vztazích, na interakci založené na implicitních a často nereflektovaných zvyklostech. Nebo u Habermase, kde jde o výsledek komunikativního jednání, dosahování konsensu o integraci pomocí komunikace o strukturaci světa ve významových symbolech, orientovaná k jejich vzájemnému porozumění. Na rozdíl od systémového pojetí jde u Habermase (1998) o akci založenou na implicitní shodě při interpretaci situací, cílů jednání, morálních imperativů a vědomí vlastní identity a na rozdíl od Eliase je akcent spíše než na vlastní akci položen na její reflexi.²¹

Podporou sociální koheze je tedy v diskursu Evropské unie integrace jedinců i jednotlivých segmentů společnosti do celku společnosti. V případě etnických minorit se ovšem vynořuje otázka zda zajistit sociální kohezi univerzálním občanstvím (asimilací), nebo multikulturalismem. Liberální tradice požaduje řídit se univerzálními principy, které se vztahují na všechny občany. Kritika ze strany multikulturalismu to ovšem vnímá jako vnučování standardů majoritní společnosti minoritám a požaduje ochranu identity minorit.²² Je zřejmé, že skutečně majoritní populace (veřejnost i její politická reprezentace – státní orgány i samospráva) si integraci jiných etnik a subkultur vykládá jako jejich asimilaci. Místo vytváření společného kulturního kapitálu je zde snaha přimět „jiné“ ke sdílení vlastního

kulturního kapitálu. Rizikem pro etnické minority pak je, že mohou být vyloučeny z participace na kulturním kapitálu majoritní společnosti, aniž by dostaly prostor pro uplatnění rozvíjení vlastního kulturního kapitálu. Otázka: jak mohou být integrovány v celku společnosti, aniž by přitom ztratily jistou míru autonomie, která je považována za nutný předpoklad sociální integrace ve funkcionálně diferencované společnosti, je nepochybně složitá.²³ Koncept sociální koheze je ovšem obecně rozporný i v jiném ohledu. Sociální koheze menších celků může celkovou kohezi stejně tak zesilovat jako oslabovat a naopak. Dosahování koheze v měřítku celé společnosti může být osudné pro kohezi jejích dílčích segmentů. Snaha o kohezi ve větších celcích oslabuje a ničí kohezi v malých sociálních jednotkách, jako jsou rodina, sousedství, sociální sítě jednotlivců, církve nebo dobrovolná sdružení občanské společnosti.

Inkluze a její vztah k exkluzi

Podle oficiální formulace představuje v diskursu Evropské unie sociální inkluze „proces, který zabezpečuje, že všichni, kdo jsou vystaveni riziku chudoby a sociálního vyloučení se dostane příležitosti a zdrojů nezbytných k plné participaci na ekonomickém, sociálním a kulturním životě společnosti a životní úrovně považované, ve společnosti kde žijí, za standardní. Proces, který jim tak zajistí jejich podíl na rozhodování ovlivňujícím jejich život i schopnost uplatňovat svá základní práva“ (Commission of the European Union 2003: 9).²⁴ Nepovšimnuta by neměla zůstat občanská dimenze inkluze, která představuje aktivní občanskou participaci. Podle Giddense (2001: 89) označuje pojem inkluze ve svém nejširším významu „občanství, občanská práva a povinnosti, kterými by měli disponovat všichni členové společnosti nejen formálně, ale i fakticky“.²⁵ Má to dvojitý rozměr. Jednak je stále většina občanských, politických a zejména sociálních práv (a s tím i přístup k veřejným službám a právní ochraně, ale i k možnosti ovlivňovat politický a občanský život státu, regionu či obce) vázána na občanství národního státu či Evropské unie.²⁶ Jednak je takto předpoklad inkluze založen na podmínce aktivního občanství.

Woodward a Kohli (2001) rozlišují tři základní dimenze sociální inkluze, které korespondují s třemi sociálními subsystemy, tvořícími portfolio zdrojů blahobytu a sociální participace. Jedná se o inkluzi politickou, ekonomickou a občanskou.²⁷ Politická dimenze inkluze se na individuální úrovni týká zejména občanských práv a politické participace jedinců a menších kolektivů a expanduje do polohy jejich sociálních práv (Marshall, 1950),

¹⁹ Kohezivní jsou ty společnosti, v nichž lidé cítí k sobě vzájemnou odpovědnost a sociální koheze je oslabována především sociální exkluzí, jejíž existence generuje nejistotu a oslabuje vědomí vzájemných povinností.

²⁰ Je však zmenšování sociálních diferencí nutně provázeno přibližováním zájmů? Sociální koheze se nedosahuje jen překonáváním sociálních diferenciací (to může být někdy i naopak), ale také legitimizací těchto diferencí. Otázka zda snížit roli jež je přisuzována bohatství a nerovnosti jako zdrojům napětí ve společnosti nivalizací v příjmech a majetku, nebo jejich legitimizací, může být zodpovězena různě. Sociální koheze lze popřípadě také dosáhnout činnostmi a procesy, které s diferenciací společnosti nemají (alespoň ne přímo) nic společného.

²¹ Habermasův koncept diskursivní demokracie vyžadující stálov a rozmanitou souhru mezi mnohostí veřejných sfér vynořujících se napříč občanskou společností a široké spektrum formálních politických institucí.

²² Liberalismus nyní požaduje udržení určitého souboru svobod, přičemž akceptuje sdružování se na etnickém či kulturním základě, pokud jsou tyto svobody dodržovány (partikularismus minorit je akceptován v privátní sféře, ale je mu bráněno, aby se projevil ve veřejné sféře).

²³ Neméně složitá jako otázka, jak může sociální celek udržet svoji integritu, je-li složen z dílčích částí (jak najít rovnováhu mezi principem obecnosti a principem jedinečnosti a jak mezi nimi zprostředkovat a jak najít způsob institucionalizace tohoto zprostředkování). Složitosti tohoto problému si povšiml již Simmel (Neddelman 2001).

²⁴ Pojetí exkluze a inkluze i jejich vzájemného vztahu často koresponduje s širšími ideologickými předpoklady. V kontextu liberálního myšlení je lépe pochopitelný koncept inkluze odmítající při začleňování jedinců do společnosti roli státu (Goodin 1996), zatímco v sociálně demokratickém kontextu se s ní naopak nejen počítá, ale považuje se za centrální (Giddens 2001).

²⁵ Koncept občanství je více rovnostářský než koncept inkluze (Goodin 1996), neboť soustřeďuje pozornost na společně sdílené charakteristiky, zatímco koncept inkluze soustřeďuje pozornost na rozdělení společnosti mezi „insiders“ a „outsiders“ a nevěnuje pozornost vztahům mezi centrem a periferií.

²⁶ Inkluzi imigrantů například vyžaduje získání občanství.

²⁷ Významnou roli v těchto úvahách hraje na individuální úrovni koncept lidských práv, expandujících od práva na svobodu přes právo na politickou participaci až k sociálním právům.

v kolektivní rovině jde o národní stát. Ekonomická dimenze inkluze je dnes prakticky realizována prostřednictvím pracovního trhu (sociální práva jsou většinou podmíněna začleněním na něm – občanství společnosti práce) a sociálního státu (sociální práva jsou většinou realizována v jeho kontextu). Občanská dimenze představuje na jedné straně participaci na komunitním životě a rozhodování dotýkající se vlastní každodennosti a na druhé straně šanci uplatnění sociálních práv mimo sféru národního státu (třetí sektor). Řada autorů také oprávněně vyvozuje z faktu multidimenzionální povahy sociální exkluze požadavek, aby i inkluzivní politika byla holistická a aby též umožňovala participaci těch, kterých se bezprostředně týká.

Podle Lisabonského jednání Rady Evropy v roce 2000 je nejlepší ochranou proti sociální exkluzi zaměstnání a boj proti sociální exkluzi by měl být založen na vytváření podmínek ekonomického růstu a zaměstnanosti, na růstu lidského kapitálu (růst vzdělanosti a kvalifikace), na zlepšování zdraví a podmínek bydlení celé populace a na otevírání nových způsobů participace ve společnosti. Placená práce má jako inkluzivní mechanismus v diskursu Evropské unie zvláště významnou úlohu (obecně většinu práv občanů představují práva „pracujících občanů“),²⁸ neboť sociální politika zemí Evropské unie v podstatě chápe nezaměstnanost současně jako mechanismus produkující sociální exkluzi i jako její základní formu. Evropská strategie pro inkluzi přijatá na summitu v Nice roku 2000 chápe strategii zaměstnanosti jako prvořadou pro boj se sociální exkluzí a chudobou a předpokládá synergický efekt jejího uplatnění spolu se strategií sociální inkluze a využitím strukturálních fondů.

Diskurs, o němž referujeme, se obecně soustřeďuje kolem přesvědčení o vzájemné souvislosti mezi sociální kohezí a ekonomickým růstem, v němž je placená práce (zaměstnání) jak centrálním prostředkem sociální integrace, tak i nástrojem sociální kontroly, a nezaměstnanost je synonymem sociální exkluze. Inkluze a zaměstnanost jsou zde vzájemně závislými veličinami, cíle inkluzivní politiky a politiky zaměstnanosti se prolínají a jejich nástroje se doplňují.²⁹ Je to dáno tím, že placená práce byla a dosud je v moderní době nejen zdrojem příjmu (špatná práce, respektive ztráta práce odvozeně zdrojem chudoby), ale i sociálního statusu a identity jedince i základní formou jeho vztahu se společností (monopol placené práce na „smysluplnou práci“). Proto ztráta práce velmi často znamená i ztrátu identity, sebevědomí a sebeúcty, znejistění vztahu ke společnosti a nejistotu postavení v ní.

Politika inkluze na trhu práce může být opřena o řadu cílů, jako jsou rozvoj lidského kapitálu a zvyšování zaměstnatelnosti, a o podporu podnikavosti, zvyšování adaptability a flexibility (zaměřeno na osobní faktory exkluze) či podporu rovných příležitostí na pracovním trhu všem (včetně příslušníků etnických skupin, žen, handicapovaných apod.), o boj proti diskriminaci či o podporu vzniku nových pracovních příležitostí (zaměřeno na strukturální faktory sociální exkluze). Klást rovnítko mezi inkluzí a zaměstnáním je ovšem

²⁸ Národní akční plány zaměstnanosti odvozené z Evropské strategie zaměstnanosti (European Employment Strategy) jsou postaveny na čtyřech cílech: zvyšování zaměstnatelnosti, rozvoji a podpoře podnikání, podporování adaptability a posilování rovných příležitostí. Machado a Vilroxx (2001) upozorňují na dva projekty Evropské unie a to INPART-Inclusion through Participation a SEDEC-Social Exclusion and the Development of European Citizenship, které berou práci jako základ sociální integrace, nicméně ukazují také význam občanské participace pro omezení nerovnosti a sociální exkluze.

²⁹ I přes fakt, že ne všechny nástroje politiky zaměstnanosti a zaměstnanost přispívají k inkluzi marginalizovaných a vyloučených.

že, kdy nejen není placená práce pro všechny, ale dochází také k erozi tradičních charakteristik práce a etiky práce, sporné. Je-li zaměstnanost chápána jako hlavní inkluzivní mechanismus, na jakém základě se můžeme snažit o inkluzi těch, kdo nemají šanci zaměstnání získat?

Je například problém Romů, jejichž vylučování z trhu práce jen stvrzuje jejich kulturní odlišnost. Nejde jen o problém jejich diskriminace na základě jejich stereotypizace a nespolehlivé, nelojální a k výkonu nemotivované pracovní síly, ale hlavně o jejich handicap daný nízkým vzděláním a chybějící kvalifikací. Vyhledky Romů na trhu práce tak mohou být povzbudivé již s ohledem na obecný trend snižování potřeby nízkokvalifikované pracovní síly a na vytlačování osob z pracovních míst, která odpovídají jejich kvalifikaci, osobami s vyšší kvalifikací, než jaké je k výkonu práce na těchto místech zapotřebí. To zvyšuje význam vzdělávání a přenáší zásadní řešení problému do další generace. Toto konstatování znamená požadavek rezignace na řešení situace dnešních dospělých Romů, ale chce to uznat, že již dnes se rozhoduje o vzdálené budoucnosti jejich dětí. To, aby byla tato budoucnost perspektivní, vyžaduje velké změny v myšlení majoritní společnosti i samotných Romů. Mnoho již bylo v této souvislosti také řečeno o instituci zvláštních škol, které by umožnily Romským dětem nejen uzavírají cestu k dalšímu vzdělání, ale neumožňují romským dětem sdílet z majoritní společnosti sdílet společné zkušenosti.

Je zde otevřené pole pro specifické uplatnění strategie sociálních investic (Giddens, 1999). Je-li za klíčový faktor inkluze považována zaměstnanost, musí být věnována velká pozornost nejen vytváření pracovních příležitostí, ale i zvyšování šancí na získání zaměstnání a růstem kvality pracovní síly a lidského kapitálu zejména u těch, jimž se ho nedostává (boj proti rozevírání se nůžek mezi požadavky stále rostoucího počtu pracovních míst a nízkou kvalifikaci a zaostávání kvalifikace stále většího počtu osob za těmito požadavky). Je to téma diskuse, zda jsou na trhu práce žádoucí afirmativní akce, a pokud ano, jaký mají mít rozsah i obsah a zda skutečně představují podporu sociální změny. A jaké předpoklady musí být splněny pro jejich efektivitu. Například nábor příslušníků etnických minorit do policie je jistě žádoucí jak z hlediska bourání zažitých stereotypů,³⁰ tak i zcela pragmaticky. Tito policisté mohou být v prostředí své etnické skupiny úspěšnější než jejich kolegové z majoritní společnosti. Může to být ovšem složité, nenachází-li se uvnitř této minority dostatečný počet vhodných kandidátů, splňujících standardní požadavky pro výkon daného povolání.

Levitas (1999) je ovšem oprávněně toho názoru, že redukce mechanismů inkluze na ty, které jsou spojeny s placenou prací, je ekonomizující simplifikací, která současně brání tomu, abychom práci porozuměli jako sociální aktivitě. Vedle inkluze skrze placenou práci by násnadě i inkluze skrze jakýkoliv druh práce a skrze participaci na společenských aktivitách (na komunitní úrovni, ale i v širších společenských cílech). Machado a Vilroxx (2001) jsou toho názoru, že inkluzivní společnost musí také uspokojit základní potřeby lidí, kdo nemohou najít zaměstnání či nejsou schopni pracovat, a postavit před své členy rozmanitost životních cílů, včetně hodnoty jiných forem práce než jen práce placené. Rozlišují také mezi solidaristickým konceptem sociální inkluze (rovnost přístupu a potřeb) a konceptem sociální inkluze charakteristickým pro aktivní občanství (rovnost

Romský hlasatel v televizi je sice průlom, ale zas tak moc to neznamená, vidíme-li většinu Romů jen s krumpáčem ve výkopu nebo na pracovním úřadě. Je nezbytné, aby přestali být exotickým zjevem například před školními lavicemi, na úřadech či v policejních uniformách.

participace)³¹ a akcentují přechod od rovnosti příležitostí k rovnosti participace. Jde o nutnost vnímat občanství nejen jako soubor oprávnění (občanská práva) založený na participaci na pracovním trhu, ale spojovat ho i s dalšími aktivitami, jež jsou formami participace na životě komunity i širší společnosti.

I když je koncept sociální inkluze často vnímán jen jako opak sociální exkluze, řada autorů zdůrazňuje, že jde o svébytný koncept, jehož existence není od konceptu sociální exkluze beze zbytku odvozena (Woodward a Kohli 2001). To totiž může platit jen pro funkcionální rovinu sociální integrace, kde vyloučení deviantních skupin slouží k posílení inkluze – zvýšení soudržnosti a stability společnosti. Ve skutečnosti je mezi sociální exkluzí a sociální inkluzí dynamický vztah. Procesy inkluze mohou být doprovázeny exkluzí a vznikem nových hranic co se týče zdrojů, práv a identit. Inkluze jedinců v určitých dimenzích či prostředích může být doprovázena jejich exkluzí z jiných dimenzí či prostředí. Být „in“ a „out“ je součástí jednoho procesu – sociální exkluze a inkluze se vzájemně proplétají. Nedelmannová (2001) proto doporučuje uvažovat nikoliv exkluze, nebo inkluze, ale spíše exkluze a inkluze.

Vedle sociální inkluze prostřednictvím placené práce (inkluze na pracovním trhu) se akcentuje i inkluze do komunitního života prostřednictvím komunitních aktivit. Jedním z prubířských kamenů inkluze jak chudých, tak i příslušníků etnických minorit (v České republice zejména Romů) je totiž bydlení v neširším slova smyslu (byt i jeho okolí a sousedství). Pro většinu osob na okraji společnosti představuje zajištění adekvátního bydlení nepřiměřenou zátěž a příslušníky některých marginalizovaných skupin přivádí otázka bydlení do začarovaného kruhu. Situování bydliště spolu s kvalitou bydlení (obojí velmi často koreluje) představuje silný faktor sociálního vyloučení (současně důsledek, příčinu i atribut). Ovlivňuje celkově zdraví, bezpečí, možnosti mobility, příležitosti k vzdělávání (zejména dětí), přístup k veřejným službám i jejich kvalitu a obecně životní šance.

Vylučování jsou vytlačování současně nejen ze sociálního a symbolického, ale i z fyzického prostředí kvalitnějších lokalit. Sousedskou nevráživostí, vysokými nájmami i jinými způsoby jako například násilným stěhování do holobytů (jako fatální neplatiči nájemného). Ocítají v deprivovaných městských zónách, z nichž „uprchly“ nejen střední, ale i nižší třídy majoritní společnosti. Bydlení je, spolu s nezaměstnaností, jednou z nejtěžších forem sociální exkluze, přičemž jsou oba fenomény úzce spojeny. I v České republice vznikají zárodky menších či větších ghett (takovým ghettem se může stát i jediná budova – jak nápadně ukázala medializovaná kauza Matiční ulice), v nichž jsou poměry zcela analogické těm, které jsou popisovány jako modelové charakteristiky slumů (Willson 1987). Koncentrace vyloučených a deprivovaných vytváří prostor pro šíření kultury bídy (Lewise 1966), ale i prostor pro šíření fundamentalismu.

Gheta velmi často vznikají na etnickém či kulturním základě, a to nejen proto, že jde o základní bázi vylučování ve většině evropských společností. Může jít o vylučování přímé (diskriminace) či nepřímé (v důsledku chudoby příslušníků etnických minorit – i u nás se sice decentně hovoří o neplatičích, neplatiči jsou však fatálně většinou Romové). Gheta mohou být ovšem i produktem odlučování se: nenachází-li marginalizovaní solidaritu ze

společnosti jako celku, hledají ji mezi „vlastními“. Sociální exkluze obecně a pro-
pová exkluze specificky posilují vnitřní inkluzi a sociální kohezi vyloučených v ko-
nitách nepřátelských vůči svému okolí. Dnes se to projevuje například v reislamizaci
komunit přistěhovalců z muslimských zemí jako důsledek snahy jejich obyvatel obnovit
svoji identitu v nevyzpytatelném, destruktovaném a odcizeném světě (Kepel 1996), který je
(ekonomicky ani kulturně) nepřijal.³² Podle Giddense (1994) je fundamentalismus jednou
z možných reakcí na střet hodnot, ale i na erozi hodnot (obrana tradic)³³ a neomezuje se
jen na sféru náboženství. Jako současné odmítnutí sdílet s majoritní společností její hod-
noty a normy a odmítnutí dialogu o nich je vždy nebezpečím pro společnost.

Ve většině zemí Evropské unie si toto riziko uvědomují a snaha působit na deprivované
komunity je součástí jejich základní strategie boje proti exkluzi. Terénní práce v komuni-
tách (spíše než práce s komunitami) je proto jedním ze základních způsobů, jak se země
Evropské unie snaží bránit sociální exkluzi. Velký důraz je přitom kladen na kvalitu sa-
mospráv a jejich administrativ. Na schopnost, ale i ochotu úředníků akceptovat „jinakost“
příslušníků minorit (odlišného od nechápavého povzděchu „proč nejsou jako my“ u mno-
hých českých úředníků, kteří přicházejí do častého kontaktu s Romy). Stejně jako je kla-
den velký důraz na možnost minorit participovat na aktivitách komunit (včetně působení
v rámci jejich administrativ, posilovaného cíleným nábojem příslušníků minorit do řad
policistů a úředníků).

Závěr: Sociální exkluze a inkluze a sociální stát

Spor o relevanci konceptů sociální exkluze a sociální inkluze pro výklad sociálních
problémů a pro koncipování sociální politiky se týká obecnějšího chápání sociálních
nerovností a někteří autoři považují přijetí těchto konceptů za opuštění akcentu na ver-
tikální (třídní) nerovnosti výměnou za akcent na horizontální nerovnosti. Je to tedy také
spor o hodnotu a povahu rovnosti v naší společnosti a o povahu sociální spravedlnosti. Ne
nadarmo se Giddens (2001) v souvislosti s výkladem konceptu sociální inkluze pouští do
polemiky s klasickým meritokratickým modelem, omezujícím rovnost na pouhou rovnost
příležitostí, a Levitas (1998) uvažuje o posunu myšlení od sociální spravedlnosti k sociální
kohezi.³⁴ Neznamená to ovšem ztotožnění inkluze s rovností dosahovanou redistribucí,
i když v některých politických koncepcích či doktrínách sociálního státu tomu tak expli-
citně nebo skrytě je.

Inkluze představuje začlenění marginalizovaných jedinců, sociálních kategorií a různých
typů kolektivit (etnik, subkultur apod.) do hlavního proudu společnosti, což by jim mělo
umožnit těšit se nejen formálně, ale i fakticky ze všech občanských, politickým a zejména
sociálních práv, v hlavním proudu společnosti sdílených. Sociální koheze je vnímána jako ur-
čitá podoba sociálního smíru, dosahovaná vyrovnáváním rozdílů (diferencí) a minimalizací

³² Zdaleka ovšem nejde jen o reakci na chudobu a nezaměstnanost. Kulturní odlišnost, izolace a pocit vykořene-
nosti mohou často představovat silnější motivaci růstu fundamentalismu než materiální deprivace a diskrimi-
nace.

³³ Giddens (1994) vyjmenovává jako možné reakce územní segregaci, individuální vyřizování konfliktů, vzá-
jemné nepřátelství kultur, koexistenci bez kontaktů či jen s omezenými kontakty, únik či dialog.

³⁴ Zajímavý je posun sociálních aktérů: principy sociální spravedlnosti či povahu sociální exkluze a obsah či
předpoklady sociální koheze se dnes spíše snaží formulovat politické strany a byrokracie národních států než
sociální hnutí.

³¹ Podle jejich názoru musí být v období konstituování se informační společnosti a v období globalizace klasický
liberální koncept inkluze jako „rovnosti příležitostí“, nahrazen právě „rovností participace“. Giddens (2001)
uvažuje podobně, když tvrdí, že pokud je „rovnost příležitostí“ interpretována jako rovnost šancí mít zaměst-
nání, pak tento princip platný v teorii selhává v praxi v konfrontaci s omezenou možností dnešního pracov-
ního trhu absorbovat všechny uchazeče o zaměstnání.

rizika sociálního vyloučení. Usilování o sociální kohezi je pak, mimo jiné, i výrazem snahy budovat identitu občanů Evropské unie. Zdá se ovšem, že tato nová conceptualizace, opřená o koncepty sociální exkluze, sociální inkluze a sociální koheze, není prosta zájmů. Nositeli paradigmatu sociální koheze jsou především střední třídy, ať již to plyne z jejich paternalisticky pojatého vědomí odpovědnosti, nebo ze strachu o vlastní privilegia a osobní jistoty.

Vynořuje se ovšem i otázka, zda lze sociální kohezi považovat za absolutní hodnotu bez odpovědi na to, jaký obsah má mít a jakými mechanismy jí má být dosaženo. Je také otázkou, zda existují společné hodnoty a standardy, které jsou pro všechny akceptovatelné a zda lze překonat různost zájmů a potenciální konflikty na nich založené. Existuje celá řada scénářů budoucího vývoje – až po ty katastrofické. Mnohé z nich však konstatují, že navzdory snaze o separaci rozdílných kultur a prohlubování nepřátelství mezi nimi směřuje vývoj k jejich koexistenci. Podle Baumana (2000) je pro tento vývoj charakteristická tendence ke kulturní pluralitě spíše než k pluralitě kultur či dokonce kulturně definovaných komunit. Ať, podle něho, zvolíme kteroukoliv cestu k integraci, každá vychází z rozmanitosti, vede přes rozmanitost a je nepravděpodobné, že v rozmanitosti nekončí. Budoucnost lidstva závisí na naší schopnosti a ochotě naučit se žít v kulturní rozmanitosti. Na tom, že neztotožníme inkluzi se stejností.

LITERATURA

- Anthias, F. 1995. Cultural Racism or Racist Culture? Rethinking Racist Exclusion. *Economy and Society*, 24 (2).
- Barry, B. 1998. *Social Exclusion, Social Isolation and the Distribution of Income*. Case Paper 12. London: Centre for Analysis of Social Exclusion – London School of Economics.
- Bäuman, Z. 2000. „What Does Mean To Be Excluded: Living to Stay Apart or Together?“ Pp. 73–88 in *Social Inclusion – Possibilities and Tensions*, ed. by P. Askons and A. Stewart. Houndmills: Palgrave.
- Bauman, Z. 2002. *Tekutá modernita*. Praha: Mladá fronta.
- Beck, U. 1992. *Risk Society*. London: Sage.
- Bourdieu, P. 1993. *La Misère du Monde*. Paris: Seuil.
- Carter, J. 2003. *Ethnicity, Exclusion and the Workplace*. Houndmills: Palgrave Macmillan.
- Council of the European Union. 2001. *Draft Joint Report on Social Inclusion*. Brussels: Council of the European Union.
- Commission of the European Union. 2003. *Joint Report on Social Inclusion*. Brussels: Council of the European Union.
- Foucault, M. 1982. „The Subject of Power“. *Critical Inquiry* 8: 777–795.
- Foucault, M. 1993. *Dějiny šílenství*. Praha: Nakladatelství Lidových novin.
- Gans, H. J. 1995. *The War against the Poor. The Underclass and Antipoverty Policy*. New York: Basic Books.
- Geeds, M. 1998. *Local Partnership: A Successful Strategy for Social Cohesion*. Dublin: European Foundation for Improvement of Living and Working Condition.
- Giddens, A. 1994. *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge: Polity Press.
- Giddens, A. 2001. *Třetí cesta*. Praha: Mladá fronta.
- Glavanis, P. 1999. „Race, Racism and the Politics of Identity“. Pp. 54–73 in *Patterns of Social Inequality. Essay for Richard Brown*, ed. by H. Beynon and P. Glavanis. London: Longman.
- Goodin, R. E. 1996. „Inclusion and Exclusion“. *European Journal of Sociology*. 37(2): 343–371.
- Habermas, J. 1998. *The Inclusion of the Others*. Cambridge (Mass.): MIT Press.
- Hawtin, M. and J. Kette. 2000. „Housing and Social Exclusion“. Pp. 107–126 in *Policy Responses to Social Exclusion: Towards Inclusion?* ed. by J. Percy-Smith. Buckingham: Open University Press.
- Kepel, G. 1996. *Boží pomsta. Křesťané, židé a muslimové znovu dobývají svět*. Brno: Atlantis.
- Kronauer, M. 1999. Die Innen-Außen-Spaltung der Gesellschaft. Eine Verteidigung des Exklusionsbegriffs gegen seinen mystifizierenden Gebrauch. In *Soziale Ausgrenzungen: Gesichter des neuen Kapitalismus*, ed. by S. Herkommer. Hamburg: VSA.
- Kříž, K. 1934. *Tragický vývoj nezaměstnanosti u nás*. Praha: Ústřední dělnické knihkupectví a nakladatelství.
- Leisering, L. and S. Leibfried (eds.). 1999. *Time and Poverty in Western Welfare States*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levitas, R. 1996. „The Concept of Social Exclusion and the New Durkheimian Hegemony.“ *Critical Social Policy*. 16/2.
- Levitas, R. 1998. *The Inclusive Society? Social Exclusion and New Labour*. Houndmills: Macmillan.
- Levitas, R. 1999. Paper presented at a Conference “Defining and Measuring Poverty” to launch the Townsend Centre for International Poverty Research. Bristol: University of Bristol, 1–2 July.
- Lewis, O. 1966. *La Vida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty – San Juan and New York*. New York: Random House.
- Machado, C. and J. Vilroxx. 2001. „Tackling Inequality and Exclusion: Towards a Dimension of Active Citizenship Participation.“ Pp. 147–163 in *Inclusion and Exclusion in European Societies*, eds. by A. Woodward and M. Kohli. London: Routledge.
- Mareš, P. 2000. „Chudoba, marginalizace, sociální vyloučení.“ *Sociologický časopis*, 36: 285–298.
- Mareš, P. 2002. „Marginalizace, sociální vyloučení.“ Pp. 10–24 in *Menšiny a marginalizované skupiny v ČR*, ed. by T. Sirovátka. Brno: Masarykova Univerzita.
- Marshall, T. H. 1950. *Citizenship and Social Class*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Nedelmann, B. 2001. „European Societies: Inclusions /Exclusions?“ Pp. 21–36 in *Inclusion and Exclusion in European Societies*, eds. by A. Woodward and M. Kohli. London: Routledge.
- Percy-Smith, J. (ed.). 2000. *Policy Responses to Social Exclusion. Towards Inclusion?* Buckingham: Open University Press.
- Ploug, N. and J. Kvist. 1996. *Social Security in Europe: Development or Dismantlement?* The Hague: Kluwer Law International.
- Room, G. (ed.). 1995. *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*. Bristol: The Policy Press.
- Spicker, P. 2000. *The Welfare State. A General Theory*. London: Sage.
- Wilson, W. J. 1980. *The Declining Significance of Race*. Chicago: University of Chicago Press.
- Willson, J. W. 1987. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass and Public Policy*. Chicago: University of Chicago Press.
- Woodward, A. and M. Kohli. 2001. „European Societies: Inclusions/Exclusions?“ Pp. 1–14 in *Inclusion and Exclusion in European Societies*, eds. by Woodward, A. and M. Kohli. London: Routledge.